

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Hidden capabilities in historical farmstead of Niasar

Hosein Raie^{1,*}¹ Assistant Professor, School of Architecture and Environmental Design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received	2019/12/23
Revised	2020/05/21
Accepted	2020/11/17
Available Online	2021/05/31

Keywords:

Hidden Capabilities
Historical Farmstead
Qajar
Niasar

Use your device to scan
and read the article online

Number of References

42

Number of Figures

12

Number of Tables

2

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: In Based on historical geography and documents of the Qajar era in the geographical zone of Niasar, the built biological complexes significantly affected the living and ecology and created a special economic and social culture on their scale. Due to fixed and floating population and defensive, religious, service, and physical components and the existence of water sources and rural properties, these farmsteads were known as residential ones and survived until the end of the first Pahlavi era. Residential farmsteads have played a pivotal role in the natural and living system of Iran central plateau and the management of the provincial affairs of various governments in Iran. Owning or dedicating the farmsteads, most rulers and politicians took care of the economic affairs of their dominated areas, employed many workers and peasants, and developed their sociopolitical influence realm. Many historical residential farmsteads are now ruining, or their use has been changed. The duration of this process will ruin any documents in the field of architectural, cultural, social, economic, and administrative systems. Numerous factors have been influential in their destruction. Continuous developments and instability of economic and political affairs of the country in a wide time range and feudalism and land reformations in the contemporary era and climatic and environmental variables are considered the most important factors of farmstead destruction.

METHODS: This study aims to understand the historical residential farmsteads of Niasar through their features. It tries to interpret and read the written documents and survey materialistic monuments through an “underlying theory” and historical-interpretational approach. On this basis and as the case study, most of Niasar farmsteads were identified through field studies, attitude assessment, and document research. First, the location of 27 farmsteads was identified and mapped in required scales through field surveys and the aerial images within a 15-kilometer radius of Niasar Cultural Center. Following that, the qualities of farmstead formation were investigated based on written documents and references such as Zarabi, 1956; Ghomi, 2006, and the studies of Niasar Cultural Heritage Base specifically. The whole information was investigated through qualitative questionnaires and interviewing the stakeholders of physical, cultural, social, and economic fields. Within the process, some of the residential farmsteads of Niasar were found again and adapted with historical documents. Therefore, two specific species were recognized; rural property castles and rural property complexes, and their capabilities and their three-fold systems were identified.

FINDINGS: Two questions are queried in this paper; firstly, the “hidden capability” concept will be scrutinized, and next, different types of hidden capabilities in historical farmsteads of Niasar will be investigated. Niasar farmsteads have been investigated as the smallest biological complex in Rostagh village in Kashan for responding to the research questions. In order to identify their features, the qualities of the location, formation periods, shapes, water, and rural property and service, religious, residential constructions have been mentioned. The related findings to the ownership, exploitation specifications, and economic, living, social, and population coordinates have also been investigated. In Table 2, all such features introduced a part of hidden capabilities and deployed systems

Extended ABSTRACT

in residential farmsteads of Niasar. Physical, architectural, economic, cultural, and social systems in two functional and physical forms are some of the capabilities hidden in the farmsteads and have been revealed in the study process after some decades.

CONCLUSION: Historical residential farmsteads of Niasar have lost their identity, and their mentioned capabilities have remained unknown. They are being ruined due to massive immigration of natives, the replacement of non-natives, and urban or rural unbalanced development. According to the current paper, investigating the concepts of historical residential farmsteads as infill cultural and economical packages is suitable. This paper considers the vitality and conversion of farmsteads to “living areas” instead of recognizing them as absolute historical areas to move toward achieving sustainability in farmsteads. Therefore, it suggests that all components of a farmstead should be prepared in the form of a coherent whole entitled “Historical Farmstead” to be inscribed on the National Monuments List. Meanwhile, awareness and legal support and the hidden protection capabilities can contribute to the sustainability of historical farmsteads in Iran. Historical residential farmsteads shall approach their historical role in protecting living and biological systems of cultural and natural heritage groups. It will not be realized unless they are identified qualitatively and quantitatively, and their existence and effect are recognized in different affairs of the country throughout history.

HIGHLIGHTS:

- A study of 27 farmsteads around Niasar shows that historical farmstead developed over the centuries, relying on physical and functional capabilities and systems, and came close to extinction with the disappearance of these capabilities.
- Creating vitality and turning Niasar farmsteads into “living areas” instead of absolute historical sites is a firm step in achieving their sustainability.

ACKNOWLEDGMENTS:

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-forprofit sectors.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers. (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Raie, H., (2021). Hidden capabilities in historical farmstead of Niasar. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 12(1): 157 -174.

<https://dx.doi.org/10.30475/isau.2020.212991.1329>

https://www.isau.ir/article_120955.html

قابلیت‌های پنهان در مزارع مسکون تاریخی نیاسر

حسین راعی^{۱*}

۱. استادیار، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
تاریخ ارسال ۱۳۹۸/۱۰/۰۲	براساس اسناد تاریخی و جغرافیای تاریخی، در دوره قاجار و در پهنه جغرافیای نیاسر مجتمع‌های زیستی به وجود آمدند که علاوه بر تأثیر بسزا در معیشت و زیست‌بوم در مقیاس خود پدیدآورنده فرهنگ اجتماعی و اقتصادی ویژه‌ای در منطقه بودند. این مزارع به دلیل دارا بودن جمعیت ثابت و همچنین استقرار عناصر کالبدی در کنار کشتخوان‌ها «مسکون» نام گرفتند و تا پایان دوره پهلوی اول به حیات و بقا ادامه دادند. هم‌اکنون به دلایل متعدد بسیاری از آن‌ها در معرض نابودی قرار گرفته و با کاربری آن‌ها تغییر کرده است. هدف از این پژوهش؛ فهم مزارع مسکون تاریخی نیاسر از طریق بیان ویژگی‌های آن‌ها است و سعی شده است با رهیافت تفسیری و راهبرد تفسیری تاریخی به خوانش اسناد مکتوب و پیمایش آثار مادی پرداخته شود. براین اساس بسیاری از مزارع نیاسر از طریق مطالعات میدانی، مصاحبه و سندپژوهی مورد شناسایی قرار گرفته‌اند. در این فرآیند تعدادی از مزارع مسکون نیاسر دوباره پیدا و با اسناد تاریخی موجود تطبیق داده شدند. آن‌ها با دو صورت مشخص؛ قلاع کشتخوانی و مجموعه‌های کشتخوانی دیده شده و قابلیت‌ها و نظام‌های سه‌گانه آن‌ها شناسایی شد. شناسایی صورت‌ها و قالب‌های مزارع و معرفی بخشی از قابلیت‌های پنهان و نظام‌های مستقر در مزارع مسکون نیاسر در دو قالب کارکردی و کالبدی از نتایج قابل اشاره در این مقاله به حساب می‌آید. ایجاد سرزندگی و تبدیل مزارع به «محوطه‌های زندگی» به جای محوطه‌های تاریخی مطلق، قدمی استوار در نیل به پایداری آن‌ها است. بنابراین پیشنهاد می‌شود در آغاز کلیه عناصر یک مزرعه در قالب یک کل منسجم با عنوان «مزرعه تاریخی» در فهرست آثار ملی ثبت شوند تا از این طریق بتوان ضمن آگاهی‌رسانی و حمایت حقوقی و قانونی از آن‌ها به حفاظت از قابلیت‌های پنهان اشاره شده و پایداری مزارع تاریخی در ایران کمک کرد.
تاریخ بازنگری ۱۳۹۹/۰۳/۰۱	
تاریخ پذیرش ۱۳۹۹/۰۸/۲۷	
تاریخ انتشار آنلاین ۱۴۰۰/۰۳/۱۰	
واژگان کلیدی	
قابلیت‌های پنهان	
مزارع مسکون تاریخی	
قاجار	
نیاسر	
	نکات شاخص
	- بررسی ۲۷ مزرعه در پیرامون نیاسر نشان می‌دهد که مزارع مسکون تاریخی در طول قرون مختلف با تکیه بر قابلیت‌ها و نظام‌های کالبدی و کارکردی به وجود آمدند، رشد کردند و با از بین رفتن این قابلیت‌ها به اضمحلال نزدیک شدند. - ایجاد سرزندگی و تبدیل مزارع نیاسر به «محوطه‌های زندگی» به جای محوطه‌های تاریخی مطلق، قدمی استوار در نیل به پایداری آن‌ها است.

نحوه ارجاع به مقاله

راعی، حسین. (۱۴۰۰). قابلیت‌های پنهان در مزارع مسکون تاریخی نیاسر، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۲(۱)، ۱۵۷-۱۷۴.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۰۹۸۲۱۷۷۲۴۸۲۳۹

پست الکترونیک: hoseinraie@iust.ac.irwww.SID.ir

مقدمه

پژوهش‌های دهه اخیر^۱ در نیاسر^۲ منتج به شناسایی چندین اثر واجد ارزش تاریخی - فرهنگی در قالب مجتمع‌های زیستی کوچک و پراکنده شده است. این آثار از هم‌جواری عناصر کالبدی با کشتخوان‌ها شکل گرفته و دارای قابلیت‌های ویژه‌ای بودند. جوامع محلی آن‌ها را «مزرعه» می‌نامند و براساس مطالعات میدانی و منابع مکتوب با عنوان «مزرعه مسکون» خوانده می‌شوند. تعداد مزارع شناسایی شده نیاسر و حومه آن؛ ۴۵ باب بوده و از این تعداد ۲۸ مزرعه مسکون به شرح ذیل واجد ارزش^۳ تشخیص داده شده‌اند:

- ۱- حسامیه، ۲- بارونق، ۳- سنجد، ۴- خنچه، ۵- سلخ‌نو، ۶- نظام‌آباد، ۷- سلیم‌آباد، ۸- هیرمند، ۹- آدم‌آبادبالا، ۱۰- آدم‌آبادپایین، ۱۱- پاچنار، ۱۲- اتابکی، ۱۳- ده‌زیرین، ۱۴- دوک، ۱۵- حسن‌آباد، ۱۶- حسین‌آباد، ۱۷- هشه ۱۸- تجرگان، ۱۹- بالا عباس‌آباد، ۲۰- خاتون، ۲۱- سور‌آباد، ۲۲- لنگان، ۲۳- سرنج، ۲۴- کوسنج، ۲۵- خانکه، ۲۶- نصرت‌آباد، ۲۷- سریچه، ۲۸- حسین‌آباد آقا رحمت.

اسناد میدانی و مکتوب معرفی شده نشان می‌دهند بسیاری از مزارع مسکون نیاسر در دوره‌های پیشین به ویژه دوره‌های قاجار^۴ و پهلوی رو به زوال گذاشته و هم‌اکنون نیز در حال نابودی هستند^۵. علاوه بر ویرانی تدریجی، اغلب آن‌ها برای جوامع محلی و مراکز علمی ناشناخته هستند. ارزش‌های موجود، قابلیت‌های کارکردی و کالبدی، نظام‌های کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، صورت‌ها و گونه‌های آن‌ها در حال نابودی و زوال است. با ادامه این فرآیند اسناد زیادی در زمینه نظام‌های دیوانی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، معماری و امثال آن با توجه به نقش ویژه مزارع مسکون در نظام طبیعی و معیشتی و اداره امور ولایات از بین خواهد رفت. بنابراین مسأله اصلی تحقیق، عدم آگاهی جوامع درباره مزارع و در نتیجه روند روبه رشد نابودی آن‌ها است و به این دلیل تحقیق بر روی ۲۸ مزرعه مسکون نیاسر به عنوان نماینده بخشی از مزارع محدوده فرهنگی کاشان برای شناخت قابلیت‌های کارکردی و کالبدی، صورت‌ها و گونه‌های آن‌ها و پاسخ‌گویی به سئوالات یادشده در این‌باره انجام شده است. لذا پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به سئوالات زیر می‌باشد:

۱. مقصود از قابلیت‌های پنهان در مزارع مسکون تاریخی چیست؟
۲. چه نوع قابلیت‌هایی در مزارع مسکون تاریخی نیاسر مستتر بوده و قابل معرفی است؟

پیشینه تحقیق

سندپژوهی در اسناد معتبر ذیل نشان می‌دهد اطلاعات منابع و پژوهش‌های مستقلی که دربرگیرنده

Archive of SID

پیشینه تاریخی و محتوایی مزارع مسکون تاریخی باشد تاکنون دیده نشده است. در منابع معتبر که به طور معمول شامل؛ کتب تاریخی، اسناد حقوقی و آثار مادی می‌شود صرفاً آداب فلاح و عمارت تشریح می‌شوند. این منابع در بازه زمانی «قرون اولیه اسلامی تا پیش از دوره قاجار» قرار می‌گیرند و در دوگروه مشخص قابل دسته بندی هستند: گروه اول منابعی هستند که به شیوه‌های زراعت، کشاورزی و آبیاری پرداخته‌اند و مقصود آن‌ها بیان اصول و نحو فلاح بوده و نامی از مزارع مسکون در آن‌ها دیده نشده است. مانند (Abu-Nasr Heravi, 1967). اما در منابع گروه دوم که اغلب محصول پژوهش‌های قرن چهارم ه.ق تاکنون هستند، مزارع تنها معرفی اسمی شده‌اند و به چستی آن‌ها اشاره‌ای نشده است. در واقع مکان قرارگیری، نوع زراعت و حتی مقدار خراج و نحوه حصول آن تشریح شده اما مزارع به عنوان یک الگوی معماری دیده نشده است بلکه نگاه اقتصادی و فقهی در آن‌ها غالب است مانند (Al-Hamdani, 1977) و (Hosseini- Yazdi, 1962). گروه سوم؛ شامل اسناد قضایی، حقوقی و تاریخی می‌شود. در وقفنامه‌هایی چون؛ اسناد معماری ایران (Sheikh Al-Hakmaei, 2009)، وقفنامه سید واقف، مربوط به ۸۵۷ ه.ق و وقفنامه میرزا باقر (A'azam Waqfi, 1995)، وقفنامه مزارع جندق (Hekmat Yaghmaei, 1990)؛ قبانه‌نامه‌ها شامل (Makramifar & colleagues, 2006) و بسیاری دیگر اطلاعات پراکنده‌ای درباره مزارع تاریخی وجود دارد که غالباً به تشریح مکان قرارگیری، امار نفوس، میزان خراج، مالیات و مسیرهای دسترسی به مزارع و تعاملات اجتماعی پرداخته شده و از کیفیت، چستی و ساختار مزارع مسکون صحبتی به میان نیامده است. در ادامه به ویژه دوره قاجار (Etemad-ol-Saltaneh, 1989) دربار مزارع مسکون تاریخی توضیحات مبسوطی ارائه می‌کند و (Afzal Al-Molk, 1981) و دیگران نیز بر این موضوع صحه می‌گذارند. در دوره پهلوی نیز مزارع زیادی براساس انتشار منابعی بالا معرفی می‌شوند و پژوهشگران خارجی مانند (Lambton, 1966) نیز به این موضوع علاقمند شده و اسناد آن‌ها منتشر می‌شود.

اما مزارع مسکون تاریخی در نیاسر اغلب توسط (Zarabi, 1956) و (Qomi, 2006) معرفی می‌شوند. ایشان در کتاب «تاریخ کاشان» توضیح می‌دهد که نیاسر در دوره قاجار، قریه بوده و در تیول متعلقه حاجی سیف‌الدوله قرار داشته و مزارع تابعه و خراج دیوانی آن را بر شمرده است. ضرابی مزارع مسکون نیاسر را در دوره قاجار ۳۷ باب معرفی می‌کند که بسیاری از آن‌ها هم‌اکنون وجود دارند:

«قریه نیاسر حقیقت قصبه ایست و مزارع به‌دهه التفصیل تابع او است. ۳۷ باب مزارع شامل: لنگان، علی‌آباد، خانکه، سرنج، تجرگان، جعفرآباد، وارونق، خوانچه، هشه، سلیمان‌آباد، تجرگان، جعفرآباد،

پایگاه میراث فرهنگی نیاسر رجوع شد. سپس کلیه اطلاعات با کمک نگرش‌سنجی، تعاملات میدانی با جامعه‌آمار، تنظیم پرسش‌نامه‌های کیفی و مصاحبه با ذی‌مدخلان و پیران ساکن در محدوده (Ramezanzadeh, 2015) در حوزه‌های کالبدی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مورد تدقیق قرار گرفت.

در بخش تحلیل یافته‌ها پس از جمع‌آوری و طبقه‌بندی لایه‌های مختلف اطلاعات و تطبیق آن‌ها با یکدیگر، نتایج جدیدی شکل گرفت. یافته‌ها در دو بخش؛ کالبدی و کارکردی دسته‌بندی شدند و نظام‌هایی در آن‌ها کشف شد که اساس شکل‌گیری و پایداری مزارع نیاسر در سالیان متمادی محسوب می‌شد. این نظام‌های نو یافته "قابلیت‌های پنهان" نامیده شده‌اند.

یافته‌ها

مزارع مسکون تاریخی نیاسر به عنوان یکی از کوچک‌ترین مجتمع‌های زیستی در رستاق کاشان

مزارع مسکون از دوره‌های پیش از اسلام، قرون اولیه اسلامی تا دوره پهلوی به صورت مستقل^۱ و تابعه^۲ در محدوده قصبات^۳ و رستاق^۴ وجود داشتند و در قالب اقطاع^۵، تیول^۶، سیورغال^۷ و عطیه^۸ واگذار می‌شدند و در برهه‌ای به فروش رسیدند (Hassanabadi, 2007) و (Lambton, 1966). بنابراین نگاه اقتصادی به مزارع مسکون هم‌آره حاکم بوده و براین موضوع در اسناد تاریخی تأکید شده است:

«مزرعه محلی است که مبلغ معینی با اسم مالیات آبی و خاکی در عمل ولایت یا یکی از قراء متعهد باشد مانند مزارع کبیر و طسوج که در جزو عمل ولایت است و آنکه تابع قریه باشد. مثل؛ مزرعه‌ی ابوالعباس آباد که سالی پنجاه تومان به ضابط جوشقان متعهد است. سکنه و زارعین آن‌ها از سرانه و مواشی و غیره معاف هستند» (Zarabi, 1956:134).

کاشان در دوره قاجار دارای مزارع و قراء متعددی شامل؛ ۷ باب مزرعه وقفی، ۱۶ باب مزارع حومه، ۱۸۲ باب مزارع گرمسیری و ۱۹۲ باب مزارع سردسیری بود (Zarabi, 1956:131). نیاسر نیز در گذشته قریه‌ای در رستاق کاشان بود و جوشقان، القریتین، هسانرود، سرفجه، یجیرآباد و خم‌آباد، حیرن‌آباد، ارمک، سرود، یحیی، موسی‌آباد، از قراء دیگر کاشان به حساب می‌آمدند (Qomi, 2006: 171).

نیاسر و مزارع آن در کتاب تاریخ قم بخشی از رستاق کاشان قلمداد می‌شدند و در فاصله ۲ تا ۱۵ کیلومتری از یکدیگر در حومه نیاسر به صورت گله‌ای به تدریج و در طول سالیان متمادی شکل گرفتند و با یکدیگر ارتباط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی داشتند.

سنجده، حسن‌آباد، سوراآباد، ابرونک، در سور، سلخ نو، پاچنار، دی‌زرین، اتابکی، دولت‌آباد، کرقن‌علیا، کرقان سفلی، روییده، بحر، سیف‌آباد، خاتون، بدیع‌آباد، رال‌آباد، سریق، دردار، مه‌آباد، بیدجه، درم‌آبادعلیا، جز و استرک، درم‌آباد، سلوک‌آباد، سفلی جزو ایضا» (Zarabi, 1956: 148).

اما جدای از منابع معتبر یادشده هم‌اکنون مقالات و پژوهش‌هایی وجود دارند که محصول چند دهه اخیر بوده و مزارع را اغلب از منظر کشاورزی، باستان‌شناختی، جامعه‌شناسی، شهرسازی و منظر مورد بررسی قرار داده‌اند (Subtelny and colleagues, 2008).

امروزه در حالی که درباره مزارع مسکون تاریخی در کشور شناخت اندکی وجود دارد در جوامع بین‌المللی تا حدی به آن توجه شده و در کنوانسیون‌ها و توصیه‌نامه‌ها (UNESCO Regional Office, 2009) بر اهمیت شناخت، فهم، معرفی، ثبت و حفاظت از آثاری که بر اساس تعاریف مندرج در آن‌ها در گروه مناظر فرهنگی قرار می‌گیرند تأکید شده است. علاوه بر آن هم اکنون الگوهایی از مزارع تاریخی در کشورهای دیگر وجود دارد که معرفی آن‌ها می‌تواند در شناخت کمکرسان باشد (Ameri Siahooi, 2009).

روش تحقیق

مزارع مسکون نیاسر؛ آثار مادی، کیفی و تاریخی هستند و برای کشف و معرفی، نیازمند تفسیر می‌باشند. این تحقیق به صورت کاربردی و با رویکرد تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی (Groat & Wang, 2010) به مزارع مسکون تاریخی نیاسر نزدیک شده است. براین اساس سه قالب اصلی؛ مطالعات میدانی، سندپژوهی و مصاحبه برای تحقیق در مزارع نیاسر به کار گرفته شد.

در ابتدا موقعیت ۲۷ باب مزرعه با پیمایش میدانی و استفاده از عکس‌های هوایی در شعاع ۱۵ کیلومتری حوزه فرهنگی نیاسر شناسایی شد. علاوه بر آن، حدود و ثغور کلیه مزارع با دقت ۱/۲۰۰ نقشه‌برداری شد. در این بخش محرز شد که هر مزرعه مسکون می‌توانست چند هکتار مساحت داشته باشد یا شامل چه عناصر خدماتی باشد. کلیه عناصر موجود در مزارع با دقت ۱/۱۰۰، ۱/۵۰ و گاه با جزئیات ۱/۲۰ برداشت شدند و این امکان فراهم شد تا با تولید نقشه‌های جدید در مقیاس‌های مناسب به دانش تحقیق نسبت به کاربری‌ها و عملکردها افزوده شود. در ادامه، موقعیت، کیفیات شکل‌گیری، نضج و نابودی مزارع یافت شده بر پایه اسناد مکتوب مورد بررسی قرار گرفت. در این مورد علیرغم کمبود منابع مستقیم، پشتوانه بررسی بیش از یک‌صد منبع مکتوب فارسی و ده‌ها سند مکتوب انگلیسی وجود داشت و به طور ویژه به منابعی چون (Zarabi, 1956) و (Qomi, 2006) و مطالعات

دساگر^{۱۴}، پلاس، مسکن و عناصر خدماتی وابسته به آن به دلایل اقتصادی و دفاعی در کنار آب و زمین شکل گرفته باشند تا به این ترتیب ساده‌ترین و بی‌تکلف‌ترین مجتمع زیستی برای پاسخگویی به نیازهای اولیه حاکمان، مالکان، کشاورزان و دامداران به وجود بیاید. این نقاط به وسعت‌های مختلف و با فاصله‌های متفاوت از یکدیگر در پیرامون نیاسر به‌مثابه یک منظومه قرار گرفته و در پیوستگی کامل و ارتباط با یکدیگر بوده‌اند (تصویر ۱).

ویژگی‌های مزارع مسکون تاریخی در نیاسر

موقعیت

مطالعات میدانی در ۲۸ مزرعه نیاسر با پیمایش میدانی و تدقیق بر روی عکس‌های هوایی در قالب جدول ۱، شروع شد. بررسی‌ها نشان داده است که آب و مظهر چشمه‌ها (که از ویژگی‌های محیطی منطقه است) عامل اصلی مکان‌یابی مزارع کنونی از طرف بومیان و مالکان هستند و احتمال می‌رود

Table 1. Residential farmsteads identified in the suburbs of Niasar

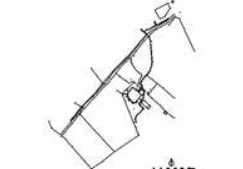

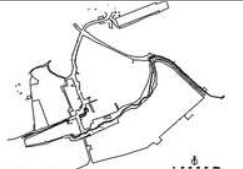

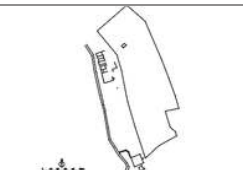

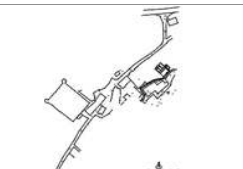

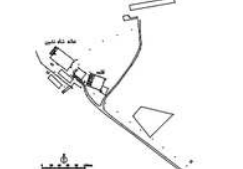

No.	Name of the farmsteads	Historical era	Figures		Plan of the site
1	Deh-e Zirin	Pahlavi			
2	Bala Abbasabad	Safavid Qajar Pahlavi Contemporary			
3	Baronagh	Qajar Pahlavi Contemporary			
4	Sanjade	Qajar			
5	Khanche	Qajar Pahlavi			
6	Salakh-e No	Phalavi			
7	Nezamabad	Qajar Pahlavi			
8	Salimabad	Pahlavi			

Table 1. Residential farmsteads identified in the suburbs of Niasar

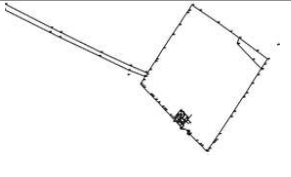

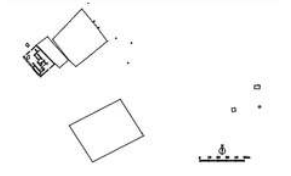

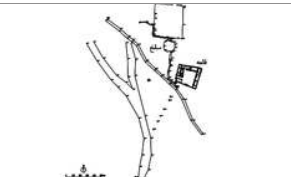

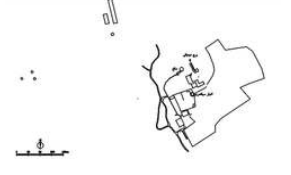

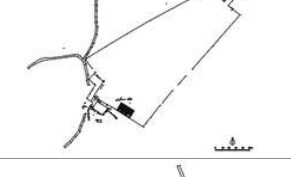

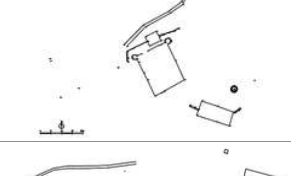

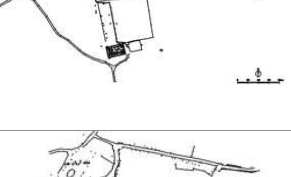

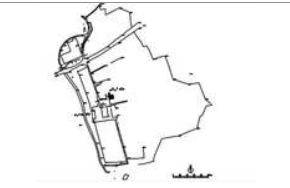

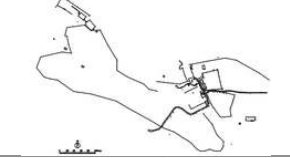

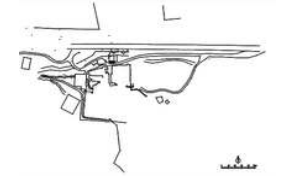

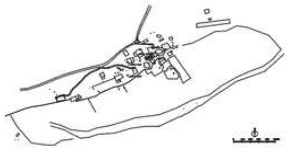

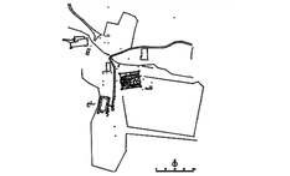

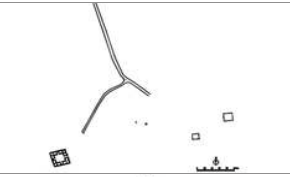

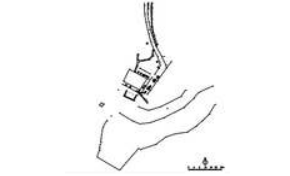

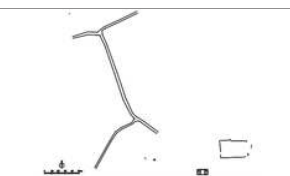

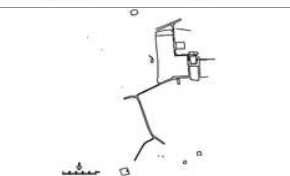
No.	Name of the farmsteads	Historical era	Figures	Plan of the site
9	Hirmand	Pahlavi		
10	Adamabad Bala	Pending further studies		
11	Adamabad Paen	Qajar		
12	Pachenar	Pahlavi		
13	Atabaki	Qajar Pahlavi Contemporary		
14	Dook	Qajar Pahlavi		
15	Hassanabad	Pahlavi		
16	Hosseinabad	Qajar		
17	Heshe	Qajar		
18	Khatoon	Qajar Pahlavi Contemporary		

Table 1. Residential farmsteads identified in the suburbs of Niasar

No.	Name of the farmsteads	Historical era	Figures		Plan of the site
19	Surabad	Qajar Pahlavi Contemporary			
20	Langan	Qajar			
21	Soranj	Qajar			
22	Kosanj	Pahlavi Contemporary			
23	Khanke	Qajar Contemporary			
24	Nosrat abad	Qajar			
25	Sariche	Qajar Pahlavi			
26	Hosseinabad Agha Rahmat	Qajar Pahlavi			
27	Hesamic	Qajar Pahlavi			

مسکون "برخود می‌گرفت.

شکل‌گیری

ساده‌ترین مزرعه مسکون ترکیبی از کشتخوان‌ها، عناصر کالبدی، کنده^{۱۵} و سلخ^{۱۶} (محل تجمع آب) بوده و متجمل‌ترین آن‌ها علاوه بر عناصر یادشده دارای دساگر اربابی و رعیتی، کوشک، درختان کهن‌سال، حمام، طاحونه، مصنعه و برج‌های دیدبانی

حضور عناصر کالبدی در کنار کشتخوان‌ها و منابع آبی موجب می‌شد تا مالکان مزرعه برای زمان طولانی بتوانند در کنار زمین‌هایشان با آرامش روزگار بگذرانند و بدین ترتیب گاهی این مکان تبدیل به محل زندگی دائمی می‌شد و نام "مزرعه

دو فصلنامه علمی
معماری و شهرسازی ایران

دو فصلنامه علمی
معماری و شهرسازی ایران

Fig. 1. Distribution of farmsteads in Niasar suburbs

آن امکان سکونت را برای گروه رعیت‌ها و مالکان فراهم کرده بود (تصویر ۲ و ۳).

۱. خانه‌های اربابی و رعیتی
۲. شاه‌کوچه
۳. طاحونه (آسیاب)
۴. مصنعه (آب‌انبار)
۵. حصار و برج و بارو
۶. مجموعه ورودی
۷. اسطبل، انبار غله و...

(ب) مجموعه‌های کشتخوانی

"قلعه" در گونه مجموعه‌های کشتخوانی محور اصلی نیست بلکه به دلیل وجود امنیت نسبی در برهه‌های از زمان کلیه عناصر کالبدی در خارج از قلعه یا بدون آن به وجود آمده و با دو ویژگی سکونت و تولید و با نظام اجتماعی ارباب و رعیتی شکل گرفته است (تصویر ۴).

آب و کشتخوان

بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد که آب و کشتخوان دو عنصر اصلی مزارع مسکون هستند. در واقع حیات و زندگی در مزارع به این دو عنصر وابسته است. در این مزارع به دلیل کمبود آب، استفاده از آن با قاعده و در برخی موارد با آیین ویژه‌ای همراه بوده و اهالی برای استفاده بهینه از آب با هدایت آن به طرف عناصر انسان ساختی مانند مسجد (برای وضو)، خانه باغ‌ها (برای تهیه عرقیات گیاهی)، آسیاب (مایه برکت)، حمام (مایه طهارت)، سلخ (برای جمع‌آوری و ذخیره آب) و زمین‌های کشاورزی (برای آبیاری) مناسب‌ترین الگوی استفاده از آب قنات و چشمه را به کار می‌بردند (Raie, 2010).

با معماری ویژه هستند. گاه یک مزرعه مسکون وسیع‌تر در نیاسر مانند؛ سوراآباد و بالاعباس‌آباد^{۱۷} می‌توانست از لحاظ خدماتی (حمام، آسیاب و مسجد) چندین مزرعه مسکون کوچک مانند؛ دولت‌آباد، اتابکی یا خاتون را که شاید در ایام خاصی از آن‌ها استفاده می‌شد، تحت پوشش قرار دهد. حضور این عناصر نیز با توجه به فاصله آن‌ها با روستاها، نیازهای موجود و یا جمعیت مزرعه‌نشینان، جابجا شده و تغییر می‌یافت.

صورت‌های مزارع مسکون تاریخی

گونه‌شناسی مزارع مسکون تاریخی در کشور و به ویژه در نیاسر با مطالعه میدانی و سندپژوهی در حوزه جغرافیایی نیاسر و حوزه فرهنگی کاشان توانسته است به دو گونه، صورت یا قالب اصلی مزارع مسکون تاریخی دست یابد. بدیهی است که در آینده با پیوستن حوزه‌های دیگر جغرافیایی به بستر پژوهش می‌توان به اطلاعات کامل‌تری دست یافت. این دو صورت عبارتند از: دساگر کشتخوانی و مجموعه‌های کشتخوانی.

الف) دساگر کشتخوانی

در این گونه از مزارع "قلعه‌ها" محور زندگی و رویدادها هستند و کلیه اضافات، لواحق و عمارات در داخل آن‌ها شکل می‌گرفت. این قلاع در ترکیب با زمین‌های کشاورزی که در مجاورت و اغلب خارج از آن قرار گرفته‌اند، معرف مزارع مسکون هستند و به دلیل تعلق به دوره‌های تاریخی مختلف «مزارع مسکون تاریخی» خوانده می‌شوند. سکونت به صورت دائم و فصلی در این نوع مزارع وجود داشته و شکل‌گیری عناصر مختلف کالبدی ذیل در

Archive of SID

دارای کشتخوان، باغ و درختان کهن‌سال هستند و کمتر از ۱۰ درصد از مزارع در معرض نابودی قرار دارند. هر مزرعه‌ای که توانسته است آب موردنیاز زراعت را تأمین کند از عناصر طبیعی باغی و زراعی نیز بهره‌مند بوده است.

اغلب کشتخوان‌ها به گلستان و برداشت گل محمدی اختصاص داشت و زارعین و رعیت‌هایی که در قلعه‌های واقع در مزارع سکونت داشتند بخشی از اوقات خویش را به کار در باغات و کشتخوان مشغول بودند. منابع آبی و کشتخوان‌ها نقش بسزایی در اقتصاد مزارع ایفاء می‌کردند. اغلب، میزان ارزش مادی و مالی مزارع را تعداد و وسعت حضور آب و کشتخوان در محل تعیین می‌کرد و ممیزی خراج و مالیات نیز با در نظر گرفتن این مشخصات از مالک اخذ می‌شد.

ساختمایه‌های خدماتی و مذهبی

از دیگر ویژگی شاخص مزارع، وجود وجود جمعیت ثابت در آن بوده‌است. ساکنان قلعه‌ها می‌بایست در مقیاس آن دوران از حضور عناصر بهداشتی از قبیل؛ حمام و آب‌انبار و عناصر خدماتی دیگری مانند؛ برج دیدبانی، آسیاب و کنده در مزارع بهره‌مند می‌شدند.

مطالعات پیش رو نشان می‌دهد که ساخت مایه‌های مذهبی از قبیل؛ مسجد و حسینیه در مزارع مسکونی تاکنون حضور فعال دارند. این عناصر در ۲۵ درصد از مزارع حوزه مطالعه وجود دارد. بدیهی است که اغلب مزارع مسکون بزرگ مانند؛ بالاعباس‌آباد، بارونق، اتابکی، خاتون، سورآباد، کوسنج، تجرگان با توجه به جمعیت ثابت و شناور مستقر در آن و ماهیت مذهبی و دینی جوامع بومی در دوره‌های تاریخی اشاره‌شده از نمازخانه، مسجد و حسینیه نیز برخوردار بوده‌اند. بسیاری از مزرعه‌نشینان در ایام خاص مذهبی مانند؛ ماه‌های محرم و رمضان از مساجد و حسینیه‌های یکدیگر استفاده می‌کردند و مراودات فرهنگی و مذهبی داشتند.

این ویژگی (همیاری و مساعدت) نه تنها در مساجد و تکایا بلکه در داخل کشتخوان‌ها نیز وجود داشت. عناصری مانند؛ آب‌انبار و حمام نیز در ۱۴ درصد از مزارع مسکون مطالعه شده از ویرانی در امان مانده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که یک مزرعه مسکون درواقع یک مجتمع زیستی کوچک، مستقل و در برخی موارد خودکفاء بوده است (تصاویر ۵ و ۶).

ساختمایه‌های مسکونی (خانه‌های اربابی و رعیتی)

بسیاری از خانه‌های اربابی و رعیتی واقع در مزارع نیاسر توسط نگارنده برداشت و نقشه برداری شده‌است. این خانه‌ها با سه الگوی ذیل در بازه زمانی دوره قاجار تا اواخر دوره پهلوی دیده می‌شوند:

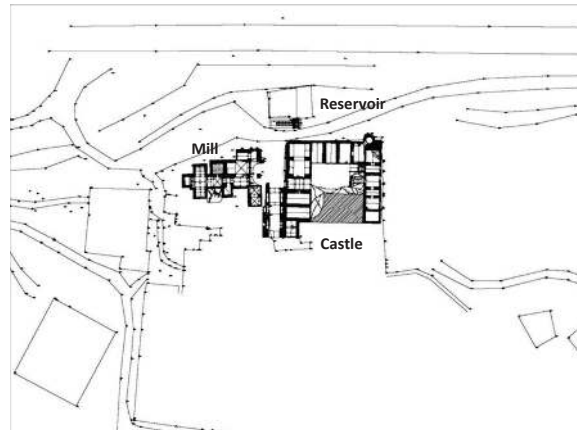

Fig. 2. The use of the castle as part of the defense system on the Soranj farmstead. The presence of manor alongside elements such as; Historic baths, manors, wells and agricultural lands.

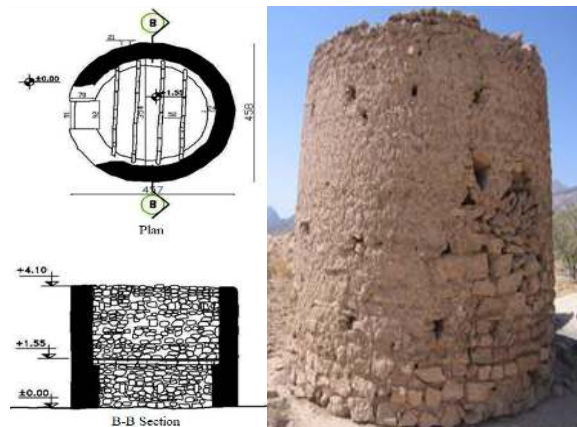

Fig. 3. Dook watchtower. This watchtower has been used on Dook farmstead as part of its defense system, along with several warehouses, historic baths, cellars and gardens. According to oral documents, the Dook farm with its defensive tower was the headquarters and treasury of Naib Hussein Kashi. (Niasar Cultural Heritage Documentation Center, 2017)

Fig. 4. Niasar Langan Farmstead (Cultivation complex, 2007)

بر اساس جدول شماره ۲ که برپایه مطالعات میدانی در مزارع یادشده تهیه شده است، ۹۰ درصد از مزارع مطالعه شده دارای آب هستند. منابع آبی را چشمه‌ها، برکه‌ها و مظهرقنات‌ها تشکیل می‌دهند و به وسیله بندها، آبراه‌ها، کانال‌ها و سلخ‌ها مدیریت شده و برای بهره برداری به مزارع و باغات گسیل می‌شوند. علاوه بر آن ۸۲ درصد مزارع مطالعه شده به دلیل وجود منابع آبی مناسب و متعدد

Table 2. Presence of service, defense, residential and religious elements in Niasar historical farmsteads

No.	Name of farmsteads	Physical elements							
		Mill	Bath	Mosque/Sanctuary	Feudal Texture	Water/Well/Fountain/ Qanat	Watch Tower	Reservoir	Stumps
1	Deh-e Zirin			*	*				*
2	Bala Abbas Abbad			*	*	*		*	
3	Baronagh			*	*	*		*	*
4	Sanjadeh				*				
5	Khoncheh				*	*			*
6	Salakh-e No				*	*			*
7	Nezamabad				*	*			*
8	Salimabad				*	*			*
9	Hirmand				*	*			*
10	Adamabad-e Bala				*				
11	Adamabad-e Paieen				*	*			
12	Pachenar				*	*			*
13	Atabaki			*	*	*			*
14	Dook				*	*	*		*
15	Hassanabad				*	*			*
16	Hosseinabad				*	*	*		
17	Hashe				*	*			*
18	Khatoon			*	*	*			*
19	Surabad		*	*	*	*			*
20	Langan		*		*	*	*		*
21	Saranj	*	*	*	*	*	*	*	*
22	Kusanj	*	*	*	*	*		*	*
23	Khanke				*	*			*
24	Nusratabad				*				
25	Sariche				*	*			*
26	Hosseinabad Agha Rahmat				*	*			*
27	Hesamieh				*	*			*
28	Tajargan			*	*	*	*	*	*

۱. الگوی خانه‌باغ (تصاویر ۷، ۸ و ۹)

۲. الگوی چهاربخشی (تصویر ۱۰)

۳. الگوی خانه‌قلعه (تصویر ۱۱)

(تصویر ۹) و همچنین خانه‌های اربابی اعتمادی و اسلامی در مزرعه بالا عباس‌آباد نیاسر (تصویر ۶) نام برد. خانه‌های اربابی در مزارع مسکون نیاسر دارای معماری وزین‌تری هستند و غالباً با سه الگوی یادشده ساخته شده و دارای تزئینات ویژه هستند اما خانه‌های رعیتی، بسیار ساده از جنس خشت و گل و حقیرانه ساخته شده‌اند و پلاس نامیده می‌شوند (Etemad-ol-Saltaneh, 1989). خانه باغ‌ها به‌طور معمول در دو طبقه با مصالح خشتی و آجری در کنار مظهر آب و کشتخوان دیده می‌شوند. این خانه‌ها ارباب‌نشین بوده و به محل زندگی مالک و خانواده آن در مواقعی از سال اختصاص داشت.

علاوه بر خانه باغ‌های قاجاری، کوشک‌های چهاربخشی نیز در دوره پهلوی جایگاه ویژه‌ای در شکل خانه‌های اربابی نیاسر پیدا می‌کنند (تصویر ۱۰). در این الگو از عناصری مانند آب، پوشش گیاهی، حوض و آبراهه‌ها استفاده ویژه‌ای می‌شود. ویژگی شاخص کوشک‌های پهلوی استفاده از شکل چهاربخشی و صلیبی در نقشه خانه‌ها و تزئینات و

مطالعات نشان می‌دهند که نظام اجتماعی و فرهنگی ویژه‌ای در خانه‌های اربابی و رعیتی مزارع حاکم بوده است. این موضوع را (Talib & Anbari, 2008)، در کتاب «جامعه‌شناسی روستایی»، (Safinejad, 1989) در کتاب «بنه» و (Yaghmaei, 1990) در کتاب «بر ساحل کویر نمک» تشریح کرده‌اند.^{۱۸}

حضور خانه‌های اعیانی و قلعه‌های اربابی در برخی مزارع مؤید این است که این مکان‌ها در موارد خاص متعلق به افراد متمولی بود که در کنار تولید محصول به تفریح نیز می‌پرداختند و علاقه داشتند در مقیاس آن دوران از امکانات رفاهی مناسبی نیز بهره‌مند شوند. به عنوان نمونه می‌توان از ساخت خانه‌اربابی معروف به پانزده‌دردی توسط میرزا حسینی‌قلی خان ارباب مزرعه سورآباد

Archive of SID

دو صورت اربابی و رعیتی در مزارع نیاسر وجود دارد (تصویر ۱۱). قلعه‌های رعیتی دارای معماری درخوری نیستند، مقصود از ایجاد چنین قلعه‌هایی گردآوری نیروی کار در قالب کشاورز، زارع و رعیت برای تولید کشاورزی بوده‌است. بنابراین شأن معماری قلاع رعیتی در مقیاس سرپناه باقی می‌ماند.

این کیفیت در نوشته‌های بسیاری از کسانی که در دوره قاجار از طرف ناصرالدین شاه به بخش‌های مختلف کشور برای تهیه گزارش گسیل می‌شدند، وجود دارد:

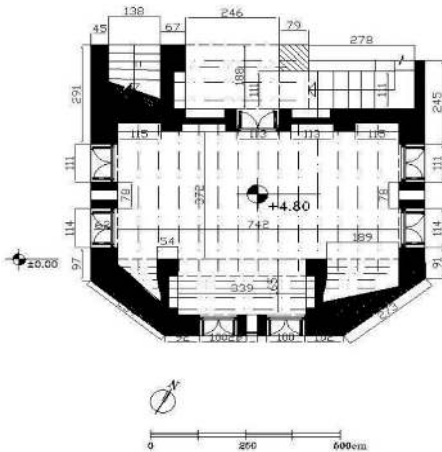

Fig. 7. Map of an entrance of a Qajar garden house in Atabaki farmstead

رفه‌های آجری در بدنه‌هاست. هم‌اکنون بسیاری از کوشک‌های قاجاری و پهلوی به محلی برای گذران اوقات فراغت مالکان تبدیل شده و به صورت فصلی در ایامی که منطقه دارای آب‌وهوای مناسب است مورد استفاده قرار می‌گیرد و برخی از آن‌ها توسط کشاورزان محلی اداره شده و به محلی برای تولید محصولات کشاورزی تبدیل شده است.

علاوه بر دو الگوی اشاره شده؛ خانه‌قلعه (خانه‌های واقع در قلعه‌های اربابی و رعیتی) نیز به

Fig. 5. Surabad farmstead; presence of elements like well, manors, bath, and old trees

Fig. 8. View of a manor on Hirmand farmstead

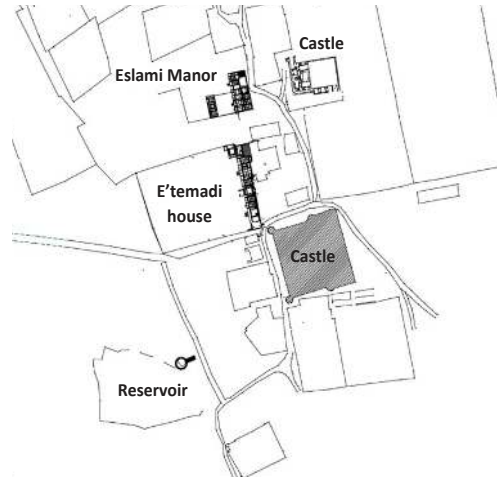

Fig. 6. Map of Bala Abbas Farmstead, and coexistence of elements such as; Reservoir, Manor houses and castles, well and old trees

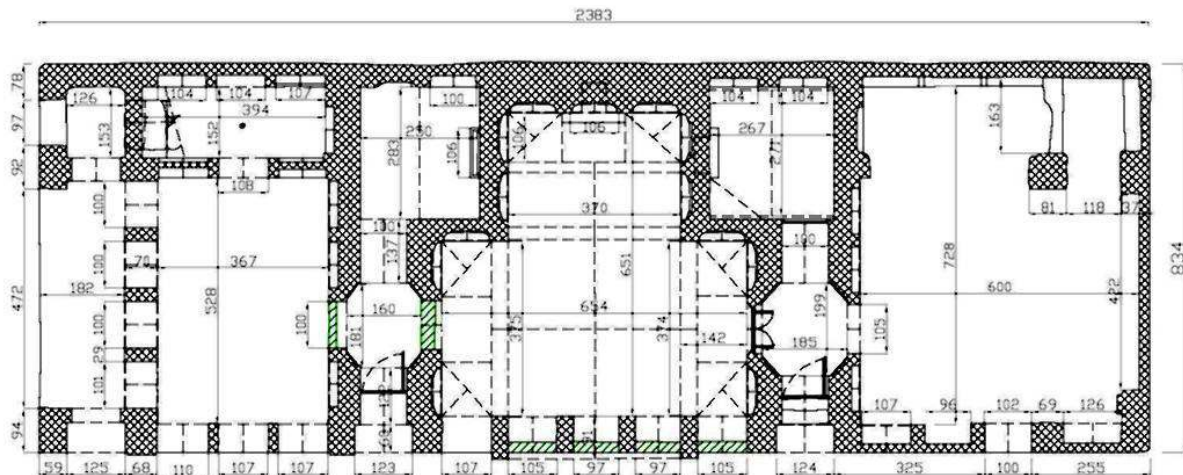

Fig. 9. Map of 15- doors manor in Sorabad farmstead

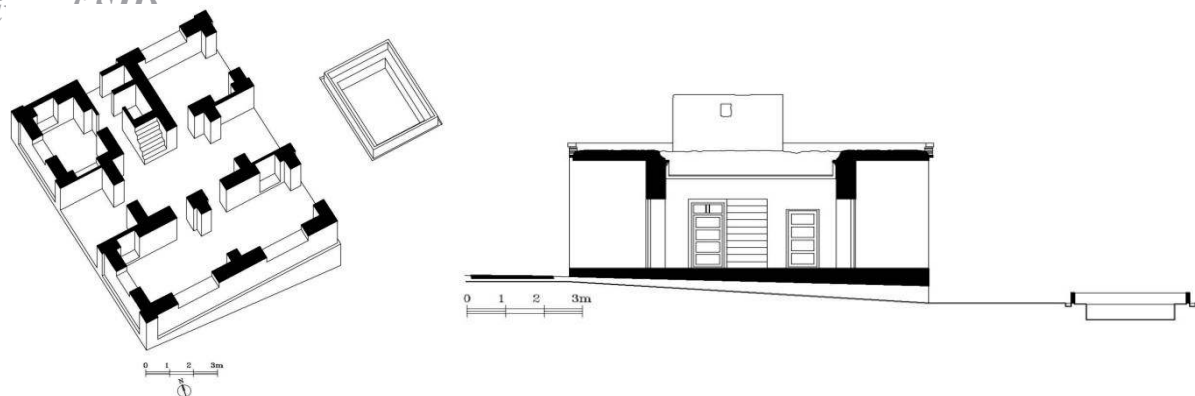

Fig. 10. 3D plan and section of Aryanpur manor in the Khatoon farmstead, Niasar

Fig. 11. Remnants of a manor in Hosseinabad farmstead, Niasar

می‌توانست در رونق و نابودی مزارع نقش داشته باشد.

ویژگی‌های اجتماعی و جمعیتی

سکونت و وجود جمعیت ثابت نیز از شاخصه‌های مهم و یکی از وجوه تمایز مزارع مسکون با مزارع غیرمسکون محسوب می‌شود. جمعیت موجود در مزارع مسکون به صورت شناور، ثابت و گاهی میزبان به ۵ تا بیش از ۵۰۰ نفر در قالب ۲ تا بیش از ۲۰۰ خانوار می‌رسید. تعداد افراد خانواده به طور تقریبی از ۶ تا ۷ نفر تجاوز نمی‌کرده و اغلب با یکدیگر رابطه قوم و خویشی داشته و وصلت می‌کردند (Qajar, N. D. S, 1975:186) و (Tavangar, Marvašti, 2015).

رعیت‌ها، زارعین، اربابان و مالکین، تیول‌دارن و مقطوعین، محصلان و ضابطین، مساحان و داروغگان، شبانان و کشاورزان، ساخلوها و نگهبانان، کدخدا و دشتبان، حمامی و آسیابان و خوش‌نشینان بخشی

«در تمام این قلعه‌ها، به وضع رعیتی به خیال خود برج و باره هم برای آن‌ها ساخته‌اند لیکن نظم و ترتیبی ندارد و به هیچ قاعده و هندسه درست نمی‌آید و پاره‌ای هم خرده‌رعیت متفرقه در این حول و حوش کتوک برای خودشان ساخته‌اند» (Farmanfarma, 2004:181).

در این قلعه‌ها به هر خانواده ۱ یا ۲ اتاق می‌رسید و یک چشمه توالت نیز برای تعدادی از خانواده‌ها به‌طور عمومی وجود داشت. مرده‌ها را در قلعه می‌شستند و برای نگهداری دام و طیور نیز از اتاق جانبی محل زندگی خود استفاده می‌کردند. اما قلاع اربابی که به‌طور معمول دارای ساختمانی کامل‌تری بود به تدریج و با توجه به نیاز مالکان و میزان جمعیت آنان شکل می‌گرفت. در داخل این قلاع، کوشک و خانه اربابی ساخته می‌شد و یا گاهی ارباب، مباشر و یا کدخدا اتاقی مناسب و در شأن را برای سکونت خویش انتخاب می‌کرد و چند صباحی را به ویژه در فصل برداشت محصولات در قلعه اربابی می‌گذراند. بنابراین موضوعاتی از قبیل؛ موقعیت مزارع، مکانیابی، نظام دفاعی، عناصر وابسته و الگوی خانه‌های واقع در آن‌ها مؤید این است که هر مزرعه با توجه به شرایط مختلف زمینه‌ای، بخشی از ساخت‌میه‌های مسکونی، مذهبی، خدماتی و دفاعی را براساس نظم و ویژه‌ای در خود جای داده است.

ویژگی‌های مالکیتی و بهره‌برداری

مزارع مسکون براساس نوع منافع و ذینفعان اقتصادی مالکیت‌های مختلف را تجربه کردند. برخی از این مزارع دارای مالکیت «دیوانی» و «خالصه» بودند و در اقطاع، تیول، سیورغال و یا عطیه بزرگان و حاکمان منطقه قرار می‌گرفتند و مالک مزرعه می‌بایست بر اساس نوع واگذاری خراج دیوانی و یا لشکری بپردازد یا با توجه به نوع خدمات، معاف از خراج شناخته می‌شد. برخی دیگر نیز دارای نظام مالکیت «شخصی یا خصوصی» در قالب «اربابی» و «رعیتی» بودند که از خالصجات شاهی منفصل شده و گاه با نظام بهره‌برداری «وقف» آمیخته‌بوده و ناگزیر به پرداخت خراج و مالیات دیوانی می‌شدند. اسناد تاریخی نشان می‌دهد که نوع مالکیت

تحلیل پانته‌ها

یافته‌ها نشان داده است که علت شکل‌گیری، نضج و تداوم مزارع تا دوره پهلوی دوم علاوه بر متغیرهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، ویژگی‌هایی بوده است که به تدریج در آن‌ها رشد کرده و بنیان مزارع را شکل داده است. این ویژگی‌ها در طول زمان به عنوان "ظرفیت‌های ذاتی" در وجوه گوناگون مزارع مطرح بودند:

الف) ظرفیت‌های ذاتی در:

قابلیت‌های کالبدی مزارع نیاسر	{	۱. موقعیت و شکل‌گیری
		۲. صورت‌ها و گونه‌ها
		۳. آب و کشتخوان
		۴. عناصر کالبدی

ب) ظرفیت‌های ذاتی در:

قابلیت‌های کارکردی مزارع نیاسر	{	۱. مالکیت و بهره‌برداری
		۲. اجتماع و جمعیت
		۳. اقتصاد و معیشت

ظرفیت‌های اشاره شده در صورت استفاده و کاربست در مزرعه، تبدیل به "قابلیت" می‌شدند و می‌توانستند صورت و ابعاد مختلف مزرعه را حفظ کنند و به‌طور مستقیم بر حفاظت و ماندگاری مزارع مؤثر باشند. این قابلیت‌ها به دلیل اینکه در درون یک "کل یکپارچه" مانند؛ مزرعه در طول سالیان متمادی مستتر بوده‌اند با عنوان "قابلیت‌های پنهان" با دسته‌بندی ذیل نامگذاری شده‌اند:

الف) قابلیت‌های پنهان کارکردی

ب) قابلیت‌های پنهان کالبدی

قابلیت‌های معرفی شده توسط "مجموعه نظام‌ها" نیارش می‌شوند. این نظام‌های شناخته شده و به‌طور احتمال نظام‌هایی که با مطالعات وسیع‌تر هویدا خواهند شد، بدنه‌های اصلی و ساختار یک مزرعه مسکون را تشکیل می‌دهند و روابط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در ظرف معماری و کالبدی آن شکل می‌بخشند.

مجموعه نظام‌ها

الف) نظام کالبدی و معماری

قابلیت‌های کالبدی مزارع مسکون دارای زیرمجموعه‌ای به نام نظام کالبدی و معماری است. در این نظام ظرف مزارع مورد بررسی قرار می‌گیرد و جغرافیای شکل‌گیری، بستر مکانی آن و عناصر تشکیل‌دهنده مورد واکاوی قرار می‌گیرند.

ب) نظام‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

این نظام شامل دو نظم «اقتصادی و بهره‌برداری» و «اجتماعی و فرهنگی» است و موضوعاتی چون؛

از هرم اجتماعی بودند که در کنار یکدیگر امورات مزارع مسکون را پیش می‌بردند. مسئولیت مزارع مسکون اربابی با مالک بوده اما زیرنظر کدخدا یا ریش‌سفید مستقر در مزرعه مسکون اداره می‌شد. ارباب مزرعه مالک انسان‌ها و احشام داخل مزرعه بود و در گاهی اوقات کلیت مزرعه با ساکنین آن به شخص دیگری فروخته یا واگذار می‌شد. علاوه بر مالک، هر مزرعه دارای ضابط و محصل نیز بود که به امور مالی و دیوانی سروسامان می‌داد (Lambton, 1966). براساس اسناد اشاره‌شده در دوره قاجار و پس‌از آن مالکین در نزدیک‌ترین شهر نسبت به مزارع تحت تملک و یا در مواردی در روستاهای بزرگ دارای عمارت‌هایی بودند. محل استقرار و پایگاه مالک حتی اگر خود وی در شهر دیگری به سر می‌برد به‌طور معمول در نزدیک‌ترین محل قرار داشت (Talib & Anbari, 2008:159). در هر صورت با ساخت چندین قلعه رعیتی واحدهای تولید کشاورزی مختلفی را مدیریت می‌کردند و در برخی مواقع نیز به دلیل ازدیاد مزارع، آن‌ها را اجاره داده یا به‌مباشر می‌سپردند و حق اربابی و رعیتی می‌ستاندند.

ویژگی‌های اقتصادی و معیشتی

اهالی مزارع اغلب برای گذران زندگی به سه فعالیت اصلی؛ کشاورزی، دامداری، تولید صنایع دستی، قالی‌بافی و بافندگی منسوجات مشغول بودند. هر مزرعه به‌طور تقریبی خودکفاء بوده و از لحاظ فرهنگی و اجتماعی ارتباط متقابلی با روستاها و شهرهای اطراف داشت. آدمیانی که در این مکان به فعالیت می‌پرداختند گاه در قالب نظام خانواده و خویشاوندی دارای ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر بوده و گاه ساکنین چندین مزرعه که دارای مالک واحدی بودند در یک قلعه و مزرعه زندگی می‌کردند و تنها جهت رفع نیازهای مادی از مزارعشان دور می‌شدند (Tavangar Marvašti, 2015: 271).

نحوه اخذ مالیات، خراج و تحویل درآمد نیز با توجه به نوع مالکیت یا بهره‌برداری متفاوت بود و عواید و مالیات‌هایی که توسط مالکین یا تیول‌داران از زارعین اخذ می‌شد در برهه‌ای از زمان به بیش از صد نوع می‌رسید (Talib & Anbari, 2008: 151). قمی در کتاب تاریخ قم توضیح می‌دهد که بر رساتیق (دیه و مزارع) خراج بسته می‌شد و برخی از مزارع که دارای خاک حاصلخیز نبوده یا جدیدالنسق بوده و یا منابع آبی اندکی داشته‌اند از مالیات معاف بوده‌اند و یا مالیات اندکی می‌پرداخته‌اند (Qomi, 2006: 181).

به هر روی، اخذ مالیات و تأمین درآمد از این محل به مهم‌ترین وجه از نظام اقتصادی مزارع تبدیل شده بود چراکه گروه بزرگی از مالکان و حاکمان از این محل به ثروت‌های انبوه و همچنین شئون اجتماعی و فرهنگی مناسبی می‌رسیده‌اند.

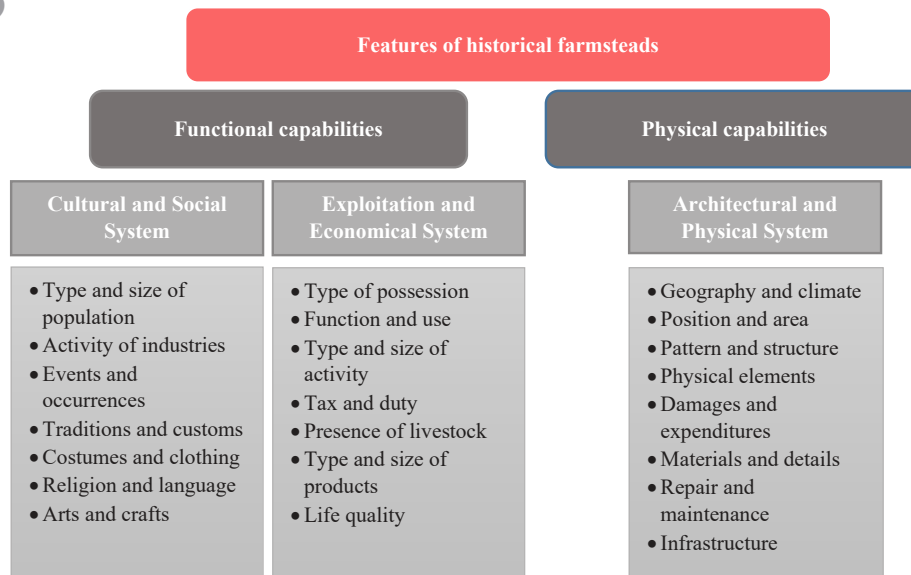

Fig. 12. Hidden properties of historical farmsteads of Niasar

یافته‌های پیش‌گفته به عنوان قابلیت‌های پنهان و مستتر در مزارع مسکون وجود داشته و قابل دستیابی و بازخوانی هستند. تصویر ۱۲، صورت بازخوانی شده آن‌ها را نشان می‌دهد و مبین هم‌پوشانی قابلیت‌ها برای شکل‌گیری و ادامه حیات مزارع است. آن‌ها چهارچوب اصلی شکل‌گیری یک مزرعه مسکون را تشکیل می‌دهند و روابط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در ظرف معماری و کالبدی آن شکل می‌بخشند. بنابراین مزارع مسکون در قامت مجتمع‌های زیستی کوچک‌تر از قریه و به عنوان بسته‌های اقتصادی پایدار در بخش‌هایی از تاریخ ایران همواره در اقتصاد، امنیت و سیاست تأثیرگذار بودند.

بدیهی است بررسی توپوگرافی تاریخی و معماری منطقه بدون در نظر گرفتن مزارع کامل نبوده و لازم است موارد ذیل برای معرفی آن‌ها پهنه فرهنگی نیا سارکاشان در نظر گرفته شود:

۱. پژوهش و تحقیق بر روی مفاهیم مزارع مسکون تاریخی به عنوان؛ بسته‌های فرهنگی و اقتصادی درون‌زا مفید است. براساس محتوی ارائه شده در بخش قابلیت‌های کارکردی، مزارع در گذشته دارای نظام‌های دیوانی و مالی ویژه‌ای بوده‌اند و تحت مقاطعه، سیورغال و تیول قرار می‌گرفتند و یا چندین نوع مالیات از آن‌ها اخذ می‌شد. علاوه بر آن حکومت مرکزی با ستاندن مالیات از مزارع به امور دیوانی سامان می‌داد و به نوعی مزارع به یک بنگاه معیشتی و اقتصادی تبدیل شده بودند. بنابراین می‌تواند محتوی علمی مناسبی برای دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها با توجه به مباحثی چون توسعه درون‌زا و اقتصاد مقاومتی باشد.

۲. شناسایی و ثبت کلیه عناصر مزرعه در قالب یک مجتمع زیستی یا بافت تاریخی مستقل با عنوان «مزرعه مسکون» در فهرست آثار ملی می‌تواند به حفاظت از قابلیت‌های پنهان در آن‌ها

نوع محصولات زراعی و باغی، نوع دام، نوع مالکیت، کارکنان، کارگران و رعیت‌ها، نام طایفه، نوع دین، مذهب، آداب، رسوم و سنن جاری و امثال آن در ذیل آن قرار می‌گیرد.

موارد یادشده بخشی از قابلیت‌های مزارع مسکون نیا سار بوده است که به اختصار بیان شده است. تصویر ۱۲، قابلیت‌های کارکردی و کالبدی مزارع مسکون تاریخی و نظام‌های زیرمجموعه آن را نشان می‌دهد. هر یک از قابلیت‌های ارائه‌شده در واقع ویژگی‌های پنهانی هستند که در مزارع تاریخی نیا سار وجود داشتند و برخی از آن‌ها توانستند بقاء مزارع را تاکنون تضمین کنند. هم‌اکنون برخی از قابلیت‌های اشاره شده کشف شده و در حال بازخوانی هستند.

نتیجه‌گیری

مزارع مسکون از همکناری توده‌های کالبدی با کشتخوان و آب در پاسخ به نیازهای اقتصادی و امنیتی حاکمان، اربابان، رعیت‌ها و سایر ذینفعان به وجود آمده است. این مجتمع‌های زیستی در طول تاریخ به تکامل رسیده و با دو صورت؛ قلاع کشتخوانی و مجموعه‌های کشتخوانی در اقصی نقاط کشور به ویژه نیا سارکاشان دیده شده‌است. علت شکل‌گیری، نضج و تداوم آن‌ها تا دوره پهلوی دوم علاوه بر متغیرهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ویژگی‌هایی بوده است که به تدریج در آن‌ها رشد کرده و بنیان مزارع را تشکیل داده‌است.

این ویژگی‌ها براساس مطالعات میدانی، مصاحبه و سندپژوهی در دو قابلیت؛ کارکردی و کالبدی شناخته شده‌اند. قابلیت‌های کارکردی شامل؛ نظام‌های اقتصادی و بهره‌برداری، اجتماعی و فرهنگی می‌شود و قابلیت‌های کالبدی به نظام‌های جغرافیایی، معماری، و نگهداری می‌پردازد و ممکن است با وسیع‌تر شدن دامنه پژوهش نظام‌های دیگری نیز شناسایی و ارائه شوند.

Archive of SID

۱۲. تیول عبارت بود از اعطای زمین خالصه به جای حقوق و مواجبت به سرکردگان و حاکمان مناطق.
 ۱۳. همان تیول است که مالیات نداشت و دائمی بود.
 ۱۴. بخشش زمین کشاورزی یا مزرعه و آب به صاحب منصبی از طرف حاکم و شاه
 ۱۵. دسکره؛ قریه و صومعه و زمین مسطح، خانه‌های عجم که در آن شراب و ملاهی باشد و خانه‌ای که در اطراف آن خانه‌ها قرار گرفته است. جمع آن دساکراست (Dehgan, 2010: 199).
 ۱۶. kande (آغل گوسفندان که در دل کوه، تپه و امثال آن بسان تونلی توسط مردم منطقه ساخته شده است).

17. Selkh

۱۸. این مزرعه دارای ۴ قلعه اربابی و رعیتی به نام‌های قلعه سرکی‌ها، قلعه حاجی، قلعه بیخ و قلعه کوچک، آب‌انبار، مسجد و چند خانه مسکونی است.

19. Soorabad

۲۰. علاوه بر آن، نمونه‌های بسیار مناسبی از مزارع مسکون در سایر کشورها به نام (Farmstead & manor house) وجود دارد که دارای نظام کشاورزی، اقتصادی، اجتماعی، معماری و دفاعی ویژه‌ای هستند و می‌توانند در مطالعات تطبیقی مورد استفاده قرار گیرند. در این باره نک:

(Koeppel, 2006; Freeman, 2010; Edvards and Lake, 2010; University of Sheffield, 2010; English Heritage, 2012; comber & Lim, 2006).

۲۱. هم اکنون تعدادی از مزارع مسکون قم توسط نویسنده مقاله در حال ثبت در فهرست آثار ملی و تعیین حریم در معاونت میراث فرهنگی، وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی است.

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

تأییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را بر اساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

کمک کند^{۱۹}. این آثار هم‌اکنون در بسیاری از سازمان‌های متولی، ناشناخته هستند و به نام‌هایی چون؛ قلعه، خانه اربابی و... ثبت شده‌اند. بنابراین پیشنهاد می‌شود عناصر موجود در این مزارع نه به‌صورت منفرد و جداگانه بلکه در قالب یک کل منسجم به نام؛ «مزرعه تاریخی» و یک عرصه و حریم مشخص بسان؛ یک بافت و مجتمع زیستی به ثبت در فهرست آثار ملی برسند و در آینده در جهت ثبت جهانی آن‌ها کوشش‌های لازم به عمل آید.

۳. ایجاد تعادل پویا در مزارع مسکون تاریخی و حریم بلافصل آن لازمه پایداری قابلیت‌های پنهان است. رعایت ضوابط حفاظت کالبدی در کنار اعطای کاربری همخوان با محیط و کاربری گذشته، راهی در جهت حفاظت از این چشم‌اندازهاست. علاوه بر آن ایجاد سرزندگی و تبدیل آن‌ها به «محوطه‌های زندگی» به جای محوطه‌های تاریخی مطلق، قدمی استوار در نیل به پایداری مزارع است. مناسب‌ترین شیوه احیاء مزرعه، اعطای کاربری گذشته به آن با در نظر گرفتن شرایط و مقدمات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمان حال است. بسیاری از مالکان می‌توانند با فعال کردن صنایع تولیدی وابسته به مزارع در قالب بسته‌های اقتصادی و فرهنگی، دوباره به احیاء آن‌ها بیاورند.

پی‌نوشت

۱. "قابلیت‌های پنهان" ظرفیت‌های ذاتی مزارع تاریخی در نظام‌های مختلف هستند که باعث پایداری آن‌ها در دوره‌های تاریخی شده‌اند. این قابلیت‌ها می‌بایست به تدریج و برپایه مطالعات علمی، بازخوانی و معرفی شوند. تحقیق پیش رو که محصول بخشی از مطالعات از سال ۴۸۳۱ تاکنون است، به دو قابلیت کارکردی و کالبدی و نظام‌های وابسته به آن‌ها اشاره کرده است و به دلیل اینکه برخی از قابلیت‌ها هنوز مستتر بوده و درک آن‌ها نیازمند تحقیق و مکاشفه است؛ عنوان "قابلیت‌های پنهان" برای آن‌ها انتخاب شده و امید است در آینده واژگان مناسب‌تری بر اساس تحقیقات گسترده‌تر و کامل‌تر در اختیار گروه تحقیق قرار گیرد.

۲. مقصود، پژوهش‌هایی مانند؛ شناسایی و ثبت آثار تاریخی نیاسر، برداشت و مستندسازی ۵۰ اثر تاریخی نیاسر، بررسی سنگ‌مزارهای تاریخی نیاسر، مستندسازی بافت تاریخی نیاسر، بررسی و پیمایش باستانشناختی نیاسر و امثال آن است که از سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۸۴ در پایگاه میراث فرهنگی نیاسر و در دوره‌ای که نویسنده مقاله، در این پایگاه کارشناس فنی و مدیر بود، انجام شد. پس از این دوره مطالعات در این باره مقالاتی نیز در مجلات مختلف در طول یک دهه منتشر شده است جهت دسترسی به آن نک:

(Raie, Mohammad-Moradi & Salehi-Kakhaki 2016), (Raie

& Beheshti, 2016), (Raie, 2011), (Raie, 2013), (Raie, 2017)

۳. نیاسر در استان اصفهان، شهرستان کاشان و بخش نیاسر قرار دارد.

۴. معیارهای ارزش‌گذاری منطبق با تصویر ۱۲ و بر اساس دارابودن قابلیت‌های کارکردی و کالبدی و مجموعه نظام‌های اشاره شده در این تصویر تعیین شده‌است.

۵. ظل السلطان، در سفرنامه‌اش درباره ویرانی خالصجات و مزارع، توضیحات مبسوطی دارد (Zol-e-Sultan, 1989: 683).

۶. «عبدالحسین سپنتا» در کتاب «تاریخچه اوقاف اصفهان»، درباره نابودی گسترده مزارع در دوره قاجار مطالب ارزشمندی می‌نویسد (Sepanta, 1967: 397).

۷. مزرعه ای که در محدوده روستا یا شهر واقع نباشد و سرجمع روستا محسوب نگردد.

۸. مزرعه ای که جزو جمعی یک روستا و شهر باشد.

۹. به مجموعه چندین آبادی قصبات گفته می‌شود.

۱۰. همان روستای زمان حال است.

۱۱. زمینی را به تیول دادن

1. ----- (2011). Scouting towers, novel elements of the defense system in the suburbs of Niasar, Kashan. *Scientific and Research Journal of Restoration of Historical Works and Textures*, Isfahan University of Arts, 2 (4), 47-65.
2. ----- (2012). Conservation Guidance note The Conservation of Historic Farm building.
3. ----- (2012). Living Building in a Living Landscape: Finding a future for Traditional Farm Building.
4. ----- (2013). The face of the tree of life on the gravestones of Niasar. *Half-Quarterly Journal of Design and Symbol*, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Science and Technology, (5) 5, 55-72
5. ----- (2017). In search of residential mansions in Niasar. *Proceedings of the Conference on Historical Gardens*, Kashan University. 230-251.
6. A'azam Waqfi, S. H. (1995). Natanz cultural heritage, historical monuments, customs, traditions and history. Vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
7. Abu-Nasr Heravi, Q. B. Y. (1967). *Ershad al-Zara'a*, (M. Moshiri, Trans.), Tehran: Tehran University Press.
8. Afzal Al-Molk, GH. H. (1981). *Travelogue of Khorasan and Kerman*. (GH. A. Roshani) Tehran: Toos Publications
9. Al-Hamdani, R. D. F. (1977). *Rabe-e Rashidi deed of endowment*. (M. Minavi & I. Afshar). National Organization for the Protection of Antiquities of Iran.
10. Ameri Siahooi, H. R. (2009). *French old rural architecture*. Tehran: Kavosh Pardaz Publications.
11. Comber, L and C. Lim (2006). *Farmtourism: A Preliminary study of participant's Epectation and Perceptions of Farmtours*.
12. Dehgan, I. (2010). *Deskere (Village)*. *Quarterly Journal of Treasures of Documents*. Third ed., 199-202
13. Documentation Center of the Cultural Heritage and Tourism Base of the Historic City of Niasar, 2005-2008.
14. Edvards, Bob and Jermy Lake (2010). "West midlands farmsteads and Landscapes Project", in: summary Report, Advantage Westmidlands and English Heritage.
15. English Heritage (2012). *The conservation of Traditional Farm buildings: A guide to good practice*.
16. Etemad-ol-Saltaneh, M. H. K. (1989). *Meraa't al-Baladan*, (A. Navai & M. H. Mohaddes). Tehran: Tehran University Press.
17. Falahat, M. S., & Talebian, M. H. (2006). *Cultural landscapes*. Shiraz: Persepolis World Heritage Site.
18. Farmanfarma, A. H. M. (2004). *Kerman and Baluchestan travelogue letter*. (I. Afshar). Tehran: Asatir Publications.
19. Freeman, Chantal (2010). "West midlands farmsteads and Landscapes Project", in: summary Report, English Heritage.
20. Groat, L. & Wang, D. (2103). *Methods of research in architecture* (A. Einifar, Trans.). 7th edition, Tehran: Tehran University Press.
21. Hassanabadi, A. (2007). *Reviewing the documents of Soyurghal in the Safavid period (review of the documents of Severghal in Astan Quds Razavi Documentation Center)*. *Quarterly Journal of Treasures of Documents*. (67).
22. Hekmat Yaghmaei, A. K. (1990). *On coast of salt desert*. Tehran: Toos Publications.
23. Hosseini-Yazdi, S. R. D. (1962). *Jame al-Kheirat. Efforts*, (I. Afshar & M. T. Daneshpajoo). Tehran: Farhang Iran Zamin Publications.
24. Interview with Mr. Ramezanzadeh, 2015.
25. Kalantar-Zarabi, A. R. (1956). *History of Kashan*, (I. Afshar). Tehran: Amirkabir Publications.
26. Koeppel, Christopher (2006). "The Archeology of Agriculture, culture, and Economy in indiana's History", in: *Farmstead Archeology*.
27. Lambton, A.K.S. (1966). *Owner and farmer in Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Book Translation and Publishing Company.
28. Mokramifar, A., and colleagues. (2006). *reviewing the seals of the Qajar era in Birjand*. Tehran: Publications of the Cultural Heritage Organization of the country.
29. Qajar, N. D. S. (1975). *Travelogue of Nasir al-Din Shah Qajar in Khorasan*. (I. Afshar). Tehran: Farhang Iran Zamin Publications.
30. Qomi, H. B. A. M. (2006). *History of Qom*, (S. J. Tehrani). Zaer Publications.
31. Raie, H. (2010). *An Introduction to farm architecture in Iran*. *National Heritage Magazine*. Deputy of Cultural Heritage, Organization of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, 1 (4), 116-121
32. Raie, H., & Beheshti, S. M. (2016). *Historic residential farms in Iran; From the beginning to the Safavid period*. *Journal of Scientific and Promotional Journal, Cultural Heritage and Tourism Research Institute*, (74), 22-1.
33. Raie, H., Mohammad-Moradi, A., & Salehi-Kakhaki, A. (2016). *Introduction to historical residential farms in Yazd*. *Research in Islamic Architecture*, University of Science and Technology, 4 (4), 1-19.
34. Safinejad, J. (1989). *Traditional agricultural systems in Iran*. Tehran: Amirkabir Publications.
35. Sepanta, A. H. (1967). *History of endowments in Isfahan*. Isfahan Regional Endowment Publications.
36. Sheikh Al-Hakmaei, E. D. (2009). *Iranian architectural Documents*. Vol. 1. Tehran: Institute for Writing, Translating and Publishing Works of Art.
37. Subtelny, M. E. (2008). *Persian garden*. SID.ir

Archive of SID

- reality to imagination (D. Tabaei, Trans.). Golestan Honar, (12), 16-29.
38. Talib, M., & Anbari, M. (2008). Village sociology. Tehran: Tehran University Press, Vol. II.
39. Tavangar Marvasti, M. (2015). Castle of historical villages of Harat and Marvašt districts of Yazd province. Sobhan Noor Publications.
40. UNESCO Regional Office. (2009). Executive Guide to the World Heritage Convention (F. Fardanesh, Trans.). Tehran: Regional Office Publications.
41. University of Sheffield (2010). Current use of Historic Farm Property in the west midlands: introduction and overview.
42. Zol-e-Sultan, M. M. (1989). Memories of Zol-e-Sultan. (Hossein Khadivjam). Tehran: Asatir Publications.

